

elt en ulovlig abort i uhygiejniske omgivelser. Igen kan man sige, at forfatteren i sin søgen efter dunkle motiver nedvurderer det konkrete forholds direkte betydning. En københavnsk politiinspektør udtalte, at 99 % af de løsgangtunge piger mellem 15 og 17 år knap havde tøj på kroppen. De levede af smørrebrød, kaffe og pilsnere og tilbragte natten på skibene. At få gjort noget ved det var lige så påkrævet og vanskeligt som i dag arbejdet med narkoluderne på Halmtorvet. I øvrigt må man medgive Anne Løkke, at hele området var omkranset af mere eller mindre kri-

stelige pressionsgrupper, der troede, at man kunne klare problemet ved at sætte religion i pigerne. Det kunne man ikke.

Trods de indvendinger af forskellig art, der her er fremført, især vel gående på en lidt for teoretisk anskuelsesmåde, kan Anne Løkkes bog bestemt anbefales som en interessant fremstilling, især af den kristelige forenings virksomhed. Det er også lykkedes for hende at skaffe nogle gode illustrationer, som kommer til deres ret på grund af bogens gode papirkvalitet. Til gengæld er satsen noget stereotyp og delvis uskøn.

Kirkeordinansen i ny udgave

Af Per Ingesman

Kirkeordinansen 1537/39. Det danske Udkast til Kirkeordinansen (1537). Ordinatio Ecclesiastica Regnorum Daniæ et Norwegiæ et Ducatum Sleswicensis Holstatiæ etc. (1537). Den danske Kirkeordinans (1539). Tekststudgave med indledning og noter ved Martin Schwarz Lausten. (Akademisk Forlag, 1989). 270 sider, 200 kr.

Kirkeordinansen 1537/39 er ikke blot en enestående kilde til den danske reformations teori og praksis, men også et af de vigtigste lovgivningsarbejder i den danske kirkes historie. Med Kirkeordinansen skabtes det lovgrundlag, som regulerede den danske kirkes – herunder det danske undervisningssystem og det danske fattigvæsen – forhold igennem århundreder. Kirkeordi-

nansen afløstes af Danske Lov (1683) og Kirke-Ritualet (1685); men som den lov, der opstillede de grundlæggende rammer omkring og fastsatte det centrale indhold i den danske protestantiske kirkes virke, har ordinansen haft betydning frem til i dag.

Kirkeordinansen har en kompliceret tilblivelseshistorie, som ikke kan siges at være klarlagt i alle detaljer, ligesom kildegrundlaget for ordinansens bestemmelser, der omfatter en lang række danske og udenlandske reformatorske skrifter og kirkeordninger, endnu er under udforskning. Om hovedtrækkene i Kirkeordinansens tilblivelseshistorie er der dog vistnok nogenlunde enighed¹.

Umiddelbart efter sin sejr i borgerkrigen og fængslingen af de katolske bi-

skopper bad Christian III i august 1536 kurfyrsten af Sachsen sende enten Luther eller Melanchthon til Danmark for at hjælpe med udarbejdelsen af en ny kirkeordning. Da kurfyrsten imidlertid ikke kunne undvære de to reformatorer, igangsattes arbejdet uden tysk medvirken. Der indkaldtes til et møde i begyndelsen af januar 1537, hvor en række evangeliske prædikanter sammen med repræsentanter fra domkapitlerne skulle udarbejde et lovudkast. De indkaldte personer mødtes i Haderslev, og prædikanterne fremlagde et forslag til kirkeordinans, som kapitelsrepræsentanterne nødtvungent underskrev. Dette forslag blev forelagt kongen, der sendte det til Luther til høring. Den til Luther afsendte version, som vi ikke har bevaret, må have været på latin; men det udelukker ikke, at selve forslagens tekst foreligger i det såkaldte *Udkast til den danske kirkeordinans*².

Dette udkast er stillet op i to spalter, hvor højre spalte er den oprindelige tekst, mens der i venstre spalte er gjort en række ændringer, tilføjelser og rettelser med den kongelige sekretær Jesper Brochmands hånd. En del af højrespaltens tekst kan nærmest betragtes som forslag, som venstrespaltens tekst derpå giver sin stillingtagen til. Ser man på ændringerne i venstrespalten, viser det sig, at de især drejer sig om liturgiske forhold, og at de bygger på kendskab til sachsiske forhold, ligesom de også har anvendt den pommerske kirkeordning fra 1535. Det betyder, at man kan forestille sig, at højrespaltens tekst – som sagt i en latinsk version – er identisk med den for Luther forelagte tekst, mens venstrespaltens tekst repræsenterer de ændringer, man foretog i det oprindelige danske eksemplar, efter at den til Wittenberg sendte latinske version var kommet tilbage.

I sin redegørelse for tilblivelseshistorien i det indledende kongebrev i den

færdige kirkeordinans siger Christian III, at rigsrådet fik forelagt et forslag til kirkeordinans, som det – bortset fra et enkelt punkt – godkendte. Dette forslag, som rigsrådet godkendte, og som dermed fik lovkraft i 1537, er identisk med den kirkeordinanstekst, vi nu har i den latinske kirkeordinans. Det kan *ikke* have været det bevarede udkast i den gennemrettede version, der blev forelagt rigsrådet. Udkastets tekst er nemlig ikke identisk med teksten i den færdige latinske kirkeordinans, og udkastet må derfor betragtes som et »arbejdsblad«, et forarbejde til det forslag, der skulle behandles i rigsrådet.

Inden man nåede frem til den tekst, som findes i *den latinske kirkeordinans fra 1537*, foregik et større revisionsarbejde. Dets hovedmand var sikkert Johann Bugenhagen, der efter kongens gentagne anmodning om at få en tysk reformator til Danmark ankom hertil i juli 1537. Ved revisionen foretog man en række ændringer i udkastets tekst og tilføjede otte helt nye kapitler efter de allerede foreliggende seks. Desuden vedføjede man et skrift af Bugenhagens selv, »Pia et vere Catholica et consentiens veteri Ecclesie ordinatio Cæremoniarum pro Canonicis et monasterijs«, nogle retningslinier for kannikers og munkes fromhedsliv, der oprindeligt var skrevet i 1535 som tillæg til den pommerske kirkeordinans, men som nu tilpassedes danske forhold.

Kongens kansler forelagde det derved fremkomne lovforslag for rigsrådet, der som nævnt protesterede på et enkelt punkt, i spørgsmålet om kirketugt, hvor kongen så bøjede sig. Derefter blev loven vedtaget, kongen underskrev den i begyndelsen af september 1537, og siden tryktes den samme efterår under titlen »Ordinatio Ecclesiastica Regnorum Daniæ et Norwegiæ et Ducatum/Sleswicensis/Holtsatiæ etcet.«³.

Den latinske kirkeordinans viste sig

hurtigt utilstrækkelig og medførte klager, blandt andet fra superintendenterne, der var utilfredse med gejstlighedens økonomiske forhold. På en herredag i Odense i sommeren 1539 vedtog man derfor en ny ændret kirkeordinans på dansk. Revisionen i forhold til den latinske kirkeordinans fra 1537 skete netop især i afsnittene om gejstlighedens lønninger og privilegier. Denne danske kirkeordinans fra 1539 fik fuld lovkraft gennem vedtagelsen med besegling af rigsråderne den 14. juni 1539, men tryktes først i 1542 under titlen »Den rette Ordinants som nu sist paa Herre dagen y Ottense bleff offuerseet oc besegelet/Huorledis Kircketiennisten skal holdis vdi Danmarkckis oc Norges Riger/oc de Hertugdomme Slesuig Holsten«⁴.

Allerede inden da, i 1539, var der dog blevet trykt *en uautoriseret dansk oversættelse af Kirkeordinansen*, en oversættelse, der traditionelt er blevet tillagt Peder Palladius⁵.

Både det bevarede udkast til og de forskellige trykte versioner af Kirkeordinansen foreligger i let tilgængelige og forholdsvis gode udgaver.

Det danske udkast til Kirkeordinansen fra 1537 er på grundlag af originalmanuskriptet i Rigsarkivet udgivet af H. Knudsen i *Kirkehistoriske Samlinger* 1849⁶.

Den latinske kirkeordinans er på grundlag af originaltrykket fra 1537 senest udgivet af Ernst Feddersen i *Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte* 1934. Denne udgave medtager hele originaltrykkets tekst, inklusiv Bugenhagens skrift »Pia et vere Catholica ...« og bogens index⁷.

Den uautoriserede danske kirkeordinansoversættelse er på grundlag af den trykte udgave af denne fra 1539 udgivet af Lis Jacobsen i første bind af hendes

edition af Peder Palladius' danske skrifter fra 1911-12⁸.

»Den rette ordinants«, altså Kirkeordinansen i den autoriserede version, som den foreligger i trykket fra 1542, blev første gang udgivet på grundlag af originaltrykket i Niels Krag og Stephan Stephanus' *Christian den Tredies Historie* bind I fra 1776. Denne udgave medtager Bugenhagens skrift samt bogens register⁹. Siden blev skriftet udgivet af H.F. Rørdam i første bind af hans *Danske Kirkelove* fra 1883. Det skete atter på grundlag af førstetrykket, men her sammenholdt med den af Københavns Universitet vidimerede kopi til Odensebispen fra 1540. I Rørdams udgave udelades dog Bugenhagens skrift og registret¹⁰.

Martin Schwarz Laustens nye udgave indeholder tre af disse tekster: det danske udkast til Kirkeordinansen fra 1537, den latinske kirkeordinans fra 1537 og den ændrede udgave heraf på dansk fra 1539, der blev trykt i 1542. Udkastet til Kirkeordinansen fra 1537 udgives efter originalmanuskriptet i Rigsarkivet, mens den latinske kirkeordinans 1537 og den danske kirkeordinans 1539 udgives efter originaltrykkene fra henholdsvis 1537 og 1542. Både ved den latinske og den danske kirkeordinans udelades dog Bugenhagens skrift og bogens index. Den uautoriserede kirkeordinansoversættelse fra 1539 er ikke medtaget i udgaven.

Inden selve kildeudgivelsen bringer bogen en udførlig indledning og en kort redegørelse for teksterne og udgivelsesprincipperne. Efter kildeteksterne følger en tysk sammenfatning, en fortegnelse over kilder og litteratur, en forkortelsesliste og to registre.

I bogens forord lægges vægt på, at det er første gang teksterne udgives samlet. Bogen tænkes anvendt i undervisningen i teologi, men henvender sig i

øvrigt til alle, der er interesseret i at kende »grundlaget for mange af vore nuværende kirkelige ordninger« (s. 8). Selv om bogen således ifølge Martin Schwarz Lausten selv er beregnet til undervisningsbrug, fremtræder den dog – med den udførlige, dokumenterede indledning og den fyldige bibliografi, de tekstkritiske noter, udgivelsen også af udkastet til Kirkeordinansen osv. – som en videnskabelig kildeudgave. Som en sådan, og ikke som en tekstsamling til undervisningsbrug, vil bogen derfor blive vurderet i denne kommentar.

I vurderingen af udgaven vil der først blive set på udgavens hjælpemidler for brugeren: indledningen, noterne, bibliografien og registrene. Derefter skal det centrale vurderes: først tekstudvalget og så selve tekstudgivelsen.

Bogens *indledning* giver først en meget kortfattet redegørelse for den danske reformations forløb indtil 1536, hvor arbejdet med udformningen af en kirkeordinans starter. Derefter gives en god og dokumenteret fremstilling af ordinansens tilblivelse, fra de første planer over det danske udkast til den latinske kirkeordinans 1537 og derefter videre til den uautoriserede danske oversættelse og den endelige kirkeordinans i den danske version fra 1539. Hovedvægten ligger på en fremstilling af selve begivenhedsforløbet i tilblivelsesprocessen; men indledningen kommer også i et vist omfang ind på spørgsmålet om kildegrundlaget, altså hvorfra man hentede eller fik inspiration til de enkelte bestemmelser. På begge punkter, især det sidste, gives henvisninger til forskningssynspunkter. Indledningen slutter med en kort omtale af det videre arbejde med kirkelig lovgivning på reformationstiden og af de særlige forhold i Slesvig-Holsten, hvor man vedtog en revideret udgave af Kirkeordinansen i 1542.

Bogens *noteapparat* er særdeles fyldigt, med over 300 noter til de udgivne tekster. Langt de fleste er realnoter, som er anbragt under teksten til den endelige kirkeordinans, den danske kirkeordinans fra 1539. Kun få steder savner man en forklarende note – f.eks. om datidens eskatologiske forestillinger ved Kirkeordinansens to gange gentagne henvisning til, at man nu lever i de sidste tider (s. 150 l. 22 og s. 194 l. 2). Generelt er der snarere for mange end for få noter. I en hel del af noterne får man f.eks. blot en ultrakort forklaring med en henvisning til artiklen om det pågældende forhold i *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* eller *Theologische Realenzyklopädie*, og her er det vel et spørgsmål, om ikke bogens brugere burde (vænes til at) foretage den slags opslag selv.

Størst nytte har man nok af noterne til de liturgiske bestemmelser, der ikke blot forklarer sagforhold, men også giver henvisninger til, hvor man kan finde de ritualtekster, der refereres til. Svagest står noterne med de historiske detaljer. Adelen var således ikke generelt fritaget for at betale tiende, som en formulering i bogen kan give indtryk af (note 179 på s. 211); den var kun fritaget for tiende af de hovedgårde, den selv beboede eller drev ved faged¹¹. Og at en dygtig håndværker omkring 1545 skulle kunne tjene 150 gylden pr. år, mod superintendentens kun 100 gylden i guld ud over naturalierne, har intet på sig (note 206 på s. 222); den gennemsnitlige dagløn for almindelige håndværkere lå i 1530'erne øjensynligt på omkring 3 skilling, hvilket giver et beløb i størrelsesordenen 20 gylden pr. år¹².

Også med hensyn til det sproglige mærkes en vis usikkerhed. Kirkeordinansens forbud mod munkes tonsur med påbud om, at munke, der ikke vil lade deres hår vokse, må have »kulffue

eller kullede hoffueder«, synes således ikke forstået fuldt ud. Den forklarende note til stedet mener, at de pågældende kan nøjes med »at bære hue eller hætte, så man ikke ser tonsuren« (note 241 på s. 236). Det er ikke helt korrekt; »kulfue« betyder nok hætte, men kullet betyder skaldet. Munke, som ikke vil lade håret vokse, må altså *enten* bære hætte eller rage det hele af og gå skaldede.

Udgaven indeholder en omfattende og særdeles nyttig *bibliografi* over den litteratur og de kildeudgaver, der er citeret. Bibliografien kunne dog godt have været udarbejdet med noget større omhu. Den norske facsimileudgave af Kirkeordinansen optræder f.eks. to steder i bibliografien (s. 250 og 252). Og blandt Martin Schwarz Laustens egne arbejder nævnes en artikel om »König und Kirche« hos Bugenhagen og Christian III, som skal kunne findes i et værk, der angives som H.-G. Leder 1985 – et værk, som desværre bare ikke findes i bibliografien, hverken under Leders navn eller andetsteds¹³. – I forkortelseslisten ses også et par mangler (TKUA og UH).

Bogen indeholder to *registre*, et person- og stedregister og et sagregister.

Person- og stedregistret giver ikke blot henvisninger til de i teksterne forekommende personer og lokaliteter, men også til alle de forfattere, der citeres litteratur af. Det betyder, at man f.eks. kan konstatere, at Johann Bugenhagen, Martin Luther og Martin Schwarz Lausten er de hyppigst forekommende personer i bogen, med omkring et halvt hundrede indførsler hver. Men spørgsmålet er selvfølgelig, hvad man kan bruge den slags konstateringer til? Til at give et bare nogenlunde objektivi indtryk af forskellige forskeres indsats i udforskningen af dansk reformationshistorie kan registret i hvert fald ikke anvendes. Et enkelt eksempel: Inger Bom, der sammen med Mar-

tin Schwarz Lausten har udgivet nogle småskrifter fra reformationstiden, som Martin Schwarz Lausten henviser til fire gange, får således en optagelse i registret med henvisning til de pågældende fire steder i bogen. Men Niels Jørgen Green-Pedersen, der sammen med Martin Schwarz Lausten har været med til at udarbejde den betydeligt større og vægtigere udgave af Peder Palladius' latinske skrifter, som Martin Schwarz Lausten også henviser til fire gange, bliver derimod overhovedet ikke optaget i registret. Hvorfor ikke? Jo, ganske enkelt fordi den sidstnævnte tekststudgivelse i noterne optræder under en forkortelse, mens den førstnævnte optræder under de to udgiveres navne.

Med hensyn til, hvilke personer der skulle medtages i registret, synes man i øvrigt at være gået meget mekanisk til værks. Her er således ikke blot oversætteren af bogens Zusammenfassung kommet med, men også en person som Laurentius Nicolai Norvegus, der overhovedet ikke optræder i bogen, men alligevel kommer med, fordi hans navn indgår i titlen på Vello Helks disputats, der citeres en enkelt gang. Grundighed er dette ikke udtryk for, for så havde man nok sørget for at få forsynet Gram og Peder Ebbesen med henholdsvis et fornavn (Hans) og et slægtsnavn (Galt). Småfejl som optagelsen af Urban Rhegius to steder, både under Urban og under Rhegius, og anbringelsen af to personer med von-navne under von i stedet for under selve navnet skulle det også have været muligt at fange ved en kontrollerende gennemlæsning.

Mange personer, man ikke plejer at finde i personregistre til udgaver af danske historiske kildekrifter, har fået lov at komme med her, fra Moses over David og Batseba til Matthæus, Maria og Maria Magdalene! Samtlige de helgener, der forekommer i bogen, er ligeledes taget med, uanset hvorledes de

forekommer. Under »Morten, S.« finder man således to henvisninger til steder, hvor talen er om Mortensdag – hvorfor egentlig det, når helligdagene alligevel er optaget i sageregistret? Og »Nikolaj, S.« skal med, blot fordi der optræder en person, der var præst ved Nikolai kirke i Flensborg.

Da registret med hensyn til personnavne således tilsyneladende tager nærmest alt med, undrer man sig noget over, at en del stednavne slet ikke er medtaget – uden at man får nogen forklaring på udeladelsen. Det gælder således det sogn, som prædikanten Peder Thomesen skriver sig til s. 147 (det identificeres heller ikke i den biografiske note); Stuttgart, der angives som oprindelsessted for trykkeren Hans Vingaard s. 149; og alle de hovedgårde, som rigsrådsmedlemmerne skriver sig til s. 156f.

I forhold til person- og stedregistret virker sageregistret mere rimeligt – og mere anvendeligt. Også her kan det dog nogle gange være svært at se logikken: Hvorfor skal f.eks. Antikrist, der dog kun optræder i form af tillægsordet antikristelig, have sit eget opslag, mens Satan ikke kan få så meget som en krydshenvisning til Djævelen?

Det kan være lidt svært at give en retfærdig vurdering af Martin Schwarz Laustens *tekstudvalg*, idet han hverken giver nogen begrundelse for ikke at medtage den uautoriserede danske kirkeordinansoversættelse fra 1539 eller for at udelade Bugenhagens skrift fra både den latinske og den danske kirkeordinans.

Med hensyn til kirkeordinansoversættelsen fra 1539 burde den have været medtaget, hvis udgaven skulle give hele det foreliggende materiale til belysning af Kirkeordinansens tilblivelse. Oversættelsen var jo ikke et rent privatarbejde, uden forbindelse med de officielle udkast og redaktioner. Martin

Schwarz Lausten gør selv opmærksom på, at oversættelsen nok afskriver det foreliggende udkast fra 1537, men giver den første danske version af tilføjelserne til udkastet, tillægskapitlerne og selve det indledende kongebrev (s. 33). Og at den officielle danske oversættelse, som nu foreligger i trykket fra 1542, ikke er en selvstændig oversættelse af den latinske kirkeordinans fra 1537, men derimod ganske nøje følger den uautoriserede danske oversættelse fra 1539 – selv om det eventuelt blot skyldes, at de to har samme forlæg (s. 35f).

Problematisk er også udeladelsen af Bugenhagens »Pia et vere Catholica et consentiens veteri Ecclesie ordinatio Cærimonarium pro Canonicis et monasterijs«. Det lille skrift er som sagt tillempet danske forhold – blandt andet ved indsættelse af danske versioner af de bønner, der skal bedes – og er vedføjet såvel den latinske som den danske udgave af Kirkeordinansen. Hvad er da begrundelsen for ikke at aftrykke Bugenhagens tekst, når den – som Martin Schwarz Lausten selv siger (s. 24) – får lovkraft som Kirkeordinansen? Med hvilken ret udelades noget, som i datiden selv er blevet betragtet som en integreret del af Kirkeordinansen? I udgaven af den latinske kirkeordinans følger ordinansens afslutning med underskrifterne *efter* Bugenhagens skrift, og ligeledes henvises der flere steder i Kirkeordinansens tekst til skriftet, netop fordi det sammen med selve Kirkeordinansen udgør en enhed (se s. 138, s. 165f og s. 234f)¹⁴.

Originaltrykkenes registre udelader Martin Schwarz Lausten ligeledes, idet de, som han siger, »erstattes ... af indholdsfortegnelsen« (note 50 på s. 149). Det turde ikke være nogen særlig god begrundelse. Det er muligt, at registrene ikke længere har praktisk værdi

som hjælpemidler til at finde rundt i en moderne udgave, men derfor kan de vel godt have kulturhistorisk interesse.

Til sidst kommer vi så til vurderingen af selve *tekstudgivelsen*.

Den latinske kirkeordinans og den danske kirkeordinans, der udgives efter de første tryk, har naturligvis været nemmest at udgive. Og så er der alligevel alt for mange detailfejl. Til denne kommentar er der ikke foretaget en systematisk sammenligning mellem første tryk og Martin Schwarz Laustens tekst, kun stikprøver samt en sammenligning for den første halve snes sider i udgaven af den danske kirkeordinans. Her findes dog også allerede en del fejl. Alene i det indledende kongebrev er således fire steder glemt et »etc.« i slutningen af afsnit (s. 153 l. 10, s. 154 l. 12 og l. 30, s. 155 l. 11), og på de følgende sider findes yderligere småfejl af samme art: I overskriften til første stykke (s. 158) er trykfejlen »huicken« rettet forkert til »huilcke« i stedet for til »huilcken«; s. 159 l. 22 er »Om Korset« fejl for »Om Korsset«; og s. 161 l. 20 er glemt det indledende »som« i bisætningen i »Om hurledis mand skal handle med de Quinder, som deris egne børn ligge ihiel«.

Det mest iøjnefaldende er dog nok mangelen på konsekvens i udgivelsen, både inden for den enkelte tekst, og når man foretager en sammenligning mellem de enkelte tekster. Der skal kun gives nogle udvalgte eksempler.

Der er ikke konsekvens i, hvad der foretages af ændringer i originalteksterne. I udgaven af den latinske kirkeordinans ændres f.eks. s. 136 bogtitlerne »apologiam Philippi«, »locos communes« og »cathecismo lutheri« – med en note om ændringen – til »Apologiam Philippi«, »Locos communes« og »cathecismo Lutheri«. Men hvorfor skal der så ikke også ændres til store begyn-

delsesbogstaver i f.eks. »Jesu christi« s. 102 l. 12 eller i ordianstekstens henvisning til »acto. 6« s. 133 l. 18?

I udgaven af den danske kirkeordinans gengives s. 157 korrekt originaltrykkets herregårdsnavne som »Uegholm«, »Ualløff«, »Uolden«, »Uedby« og »Uandaass«, men s. 169 l. 13 og 14 følges ikke samme princip, for her er originaltrykkets »Uictime« og »Ueni« blevet til »Victime« og »Veni«. Og på samme måde er originaltrykkets »Uergilio« blevet til »Vergilio« fire steder på s. 206f.

Af inkonsekvenser mellem to af teksterne kan først peges på gengivelsen af æ i de latinske ord. I udgaven af den latinske kirkeordinans er det gennemført som et konsekvent princip, at æ gengives med ae – uvist af hvilken grund dog med undtagelse af selve titlen på skriftet. I udgaven af den danske kirkeordinans gengives æ lige så konsekvent med æ, også når der inde i den danske tekst optræder latinske ord. Det betyder, at præcis de samme latinske ord, som står fuldstændig ens i de to originaltryk, gengives på forskellig vis i de to tekstudgivelser. Det hedder »Hi sunt articuli fidei nostrae« og »Haec est oratio dominica« i udgaven af den latinske kirkeordinans (s. 102 l. 1 og 3), men »Hi sunt articuli fidei nostræ« og »Hæc est oratio dominica« på det tilsvarende sted i udgaven af den danske kirkeordinans (s. 164 l. 17 og 19). Hvorfor?

Udgivelsen af udkastet til den danske kirkeordinans har naturligvis været betydeligt vanskeligere, eftersom der jo her er tale om udgivelse ikke efter et gammelt tryk, men efter et datidigt håndskrift. Allerede en sammenligning med udgivelsen af den danske kirkeordinans i trykket fra 1542 afslører da også nogle inkonsekvenser, som man studser noget over. Hvorfor gengives f.eks. ø konsekvent med ö i denne tekst, men ikke i Kirkeordinansen

1539? Og hvorfor skrives »&c.« i denne tekst, men »etc.« i Kirkeordinansen 1539? Hvorfor er f.eks. forkortelsen »dne« (= »domine«) ikke opløst (s. 49 l. 5 og 7 og s. 72 l. 7 m.fl.st.), når forkortelser ellers konsekvent opløses i bogens tekstgengivelser? Og hvorfor er ved »chr(ist)us« og »chr(is)te« de ved forkortelsens opløsning indsatte bogstaver her sat i parentes (s. 55 l. 21, s. 57 l. 8, s. 59 l. 5 m.fl.st.), når dette ellers aldrig gøres?

Forklaringen på disse forhold får man, når man sammenligner Martin Schwarz Laustens tekst til udkastet med den af Knudsen i 1849 udgivne tekst. Så viser det sig nemlig, at Martin Schwarz Lausten gengiver ø med ö, fordi Knudsen gengiver ø med ö; at Martin Schwarz Lausten ikke opløser forkortelsen »dne«, fordi Knudsen ikke har opløst denne forkortelse; og at Martin Schwarz Lausten med bogstaverne i parentes ved »chr(ist)us« og »chr(is)te« såmænd bare vil sige, at han her har opløst nogle forkortelser, som ikke var opløst hos Knudsen. Martin Schwarz Lausten følger simpelthen den trykte tekst hos Knudsen i stedet for originalen. Udover de allerede nævnte eksempler kan nævnes, at han omhyggeligt gengiver Knudsens måde at vise forkortelsestegnet på i »M.t« (= »maiestat«) og »M.tis« (= »maiestatis«) (s. 67 l. 21, 32 og 40).

Efter at have konstateret dette gennemlæser man noget undrende endnu engang Martin Schwarz Laustens egen redegørelse for tekstgrundlaget for hans bogs udgave af udkastet. Man ser først i forordet, hvor det hedder: »I denne bog udgives den latinske og den danske tekst på grundlag af originaltrykkene fra 1537 og 1542 (Det kgl. bibliotek, København), og det enestående danske *Udkast til kirkeordinansen* (1537) aftrykkes efter originalmanuskriptet i Rigsarkivet, København« (s.

8). Så ser man i afsnittet om teksterne og udgivelsesprincipperne, der om håndskriftet i Rigsarkivet siger: »Det er dette håndskrift, som aftrykkes her, idet der hele vejen igennem er foretaget sammenligninger med Knudsens udgave« (s. 38). Og endelig ser man så, for en sikkerheds skyld, i den tyske sammenfatning, hvor man imidlertid får samme besked: »In dem Buch wird zunächst der dänische »Entwurf« zur Kirchenordnung von 1537 abgedruckt auf der Grundlage des Manuskripts im Rigsarkivet, Kopenhagen, S. 45-91« (s. 246).

Martin Schwarz Lausten *siger* således, at han udgiver teksten til udkastet efter originalmanuskriptet i Rigsarkivet, idet han sammenligner med Knudsens udgave. Men det er svært at komme uden om, at han i praksis *gør* det omvendte: han aftrykker Knudsens gamle udgave, idet han foretager sammenligninger med originalmanuskriptet.

Til alt held er Knudsens udgave, som Martin Schwarz Lausten selv siger (s. 38), en temmelig god udgave – vel blandt andet fordi manuskriptet til udkastet er skrevet med en ualmindelig letlæselig skriverhånd. Alligevel er det dog uden videre muligt at finde en hel del læsefejl i teksten, som den nu står hos Martin Schwarz Lausten. De fleste af disse er overtaget fra Knudsen, men enkelte ser ud til at være Martin Schwarz Laustens »egne« (trykfejl?). Til denne kommentar er ikke gennemgået hele manuskriptet, kun det, der svarer til de første fem-seks tryksider (s. 45-50 i Martin Schwarz Laustens, der med nogle få undtagelser er bogstavret identisk med s. 57-63 i Knudsens udgave). Af læsefejl på disse sider kan nævnes følgende:

– s. 45 l. 3: »ordinantz« skal være »ordinantz«

- s. 46 l. 11: »furst« skal være »ffurst« (Knudsen korrekt)
- s. 46 l. 19: »wiisis« skal være »wiises«
- s. 46 l. 27: »mennige« skal være »menninge«
- s. 47 l. 15: »fra« skal være »fraa«
- s. 47 l. 29: »kiircken« skal være »kiirckenn«
- s. 48 l. 22: »schole« skal være »schulle«
- s. 48 l. 24: »partt« skal være »part«
- s. 48 l. 35: »sinnis« skal være »siunis« (Knudsen korrekt)
- s. 49 l. 4: »kyrie eleyson &c.« skal være »kyrie eleyson Christe eleyson kyrie eleyson etc.«
- 49 l. 7: »Benedicamus dne« skal være »Benedicamus dno« (Knudsen korrekt.)

Det meste er naturligvis detaljer, der ikke gør nogen forskel rent meningsmæssigt, men enkelte af Knudsens læsefejl, som Martin Schwarz Lausten overtager, er faktisk meningsændrende – og under alle omstændigheder bør der naturligvis slet ikke være læsefejl i en kildeudgave.

Af forhold, der burde være nævnt i en tekstkritisk udgave, skal ligeledes anføres et udvalg fra de gennemgåede sider:

- s. 46 l. 4: »tilforn« tilføjet med anden hånd
- s. 47 l. 16: »tiilldelesze« rettet fra »tiillbedelssze«
- s. 47 l. 32: »ock skick« tilføjet over linien, vist med samme hånd
- s. 48 l. 33: »prophetierne« rettet fra »propheterne«.

Også her er vi naturligvis i småtingsafdelingen, men alligevel er der ikke tale om uinteressante detaljer. Den sidste rettelse genfinder man f.eks. helt tilsvarende i førstetrykket: teksten har »propheterne«, listen med korrekturrettelser sidst i bogen ændrer til »prophetierne« (se s. 163 s. 1-2).

Af forhold vedrørende udgivelses-

principperne, som Martin Schwarz Lausten ikke omtaler, fordi Knudsen ikke kommer ind på dem, burde følgende være nævnt: e caudata (i de latinske ord) er gengivet med æ, ß er gengivet med sz, og ø er gengivet med ö.

Udkastet er ikke en vanskelig tekst at læse, men nok svær at udgive, for hvordan skal man rent typografisk og satsmæssigt markere forskellen mellem den oprindelige tekst, den slettede tekst og den tilføjede tekst? Martin Schwarz Lausten er sluppet for en stillingtagen til dette problem ved bare at overtage Knudsens tekst, hvori den oprindelige tekst sættes med almindelig skrift, den slettede tekst med petit og den tilføjede tekst med kursiv. Der kan dog næppe være tvivl om, at enhver anden udgiver, der gik til teksten på ny, ville have valgt en anden løsning. Knudsens udgave er nemlig ikke ideel på dette punkt ved at lade alle tre skrifttyper følge i et og samme tekstforløb, således at man faktisk får en sammenblanding af den oprindelige og den ændrede tekst. Løsningen med at sætte rettelser og tilføjelser med kursiv er ikke så dårlig, men de slettede tekststykker burde nok have været henvist til noter.

At udgive kilder er et ofte utaknemmeligt job, der kun giver liden ros, når opgaven er udført tilfredsstillende, men til gengæld megen kritik, hvis den ikke er det. Det er naturligvis uretfærdigt. Udgivelsen af historiske kilder er ikke alene en nyttig gerning, der letter arbejdet for andre historikere, men også en krævende opgave – i hvert fald når det drejer sig om kildetekster fra ældre tider. Historikeren må her, foruden sit almindelige håndværk, beherske færdigheder inden for specialdiscipliner som skriftlæsning, filologi og tekstkritik. Og så må han være i besiddelse af en god por-

tion akribi – og ikke mindst have den tid til rådighed, som akribien kræver.

Martin Schwarz Lausten er en dygtig og flittig forsker, der udsender bøger om den danske reformation i et imponerende tempo. Han har tidligere besørget to udmærkede udgaver af nyfundne og hidtil utrykte kilder til den danske reformations historie, hvor han som medudgivere havde filologer med ansvaret for de filologiske og tekstkritiske sider af de pågældende udgivelser¹⁵. Det er ærgerligt, at han i det foreliggende tilfælde hverken har sørget for at sikre sig en tilsvarende assistance eller selv har kunnet bruge den nødvendige tid på opgaven. Nu er resultatet af hans arbejde med det vigtige aktstykke, som Kirkeordinansen 1537/39 er, desværre blevet en udgave, som kun tjener hån til ringe ære.

1. Den grundlæggende undersøgelse er stadigvæk C. T. Engelstoft, »Kirke-Ordinansens Historie. En Undersøgelse«, *Kirkehistoriske Samlinger* 2. række bind II, 1860-62, s. 1-110 og 368-442. Se i øvrigt indledningen til Martin Schwarz Laustens udgave, s. 12-37.
2. Rigsarkivet, Danske Kancelli, B 46. Diverse (1481-1571), D I, nr. 63d.
3. *Ordinatio Ecclesiastica Regnorum Daniæ et Norwegiæ et Ducatum/Sleswicensis/Holstatiæ etcet.*, Kbh. 1537 (LN 196).
4. *Den rette Ordinants som nu sist paa Herre dagen y Ottense bleff offuerseet oc be-segelet/Huorledis Kircketiennisten skal holdis vdi Danmarkckis oc Norges Riger/oc de Hertugdomme Slesuig Holsten*, Kbh. 1542 (LN 195). Hverken den latinske eller den danske kirkeordinans er bevaret i original, men af den danske haves to vidisser fra 1540, udstedt af Københavns Universitet til henholdsvis Børglumbispen og Odensebispen (jf. note 14 nedenfor).
5. *En Ordinantz/hworledis Kircke-tiensten skal holdes vdi Danmarcks oc/Norges riger/oc de her-tugdome til Slesuig oc Holsten*, Roskilde 1539 (LN 194).
6. »Udkast til den danske Kirkeordinants«, udg. H. Knudsen, *Kirkehistoriske Samlinger* 1. række bind I, 1849-52, s. 55-116.
7. »Die Lateinische Kirchenordnung für Dänemark, Norwegen und Schleswig-Holstein von 1537«, hrsg. Ernst Feddersen, *Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte* 1. Reihe 18. Heft, 1934, s. 1-93. En ældre udgave findes i den latinske version af Krag og Stephanius' Christian III.s historie fra 1737 (jf. note 9 nedenfor).
8. *Peder Palladius' Danske Skrifter*, udg. Lis Jacobsen, bind I, Kbh. 1911-12, s. 159-235.
9. Niels Krag og Stephan Stephanius, *Den Stormægtigste Konge Kong Christian den Tredie, Konge til Danmark og Norge zc. zc. zc. Hans Historie* bind I, Kbh. 1776, s. 542-626.
10. *Danske Kirkelove*, udg. Holger Fr. Rørdam, bind I, Kbh. 1883, s. 40-133. Rørdam kendte kun vidissen til Odensebispen, ikke den tilsvarende til Børglumbispen (jf. note 4 ovenfor).
11. Christian III.s håndfæstning af 30. oktober 1536 § 37; jf. Gunnar Olsen, *Hovedgård og bondegård*, Kbh. 1957, s. 55f, 61, 62f.
12. Et eksempel fra efteråret 1534 viser, at 15 bygningshåndværkere, der i et par måneder udførte arbejde på ærkebispens residens i Lund, modtog daglønninger på mellem 5 albi og 5 skilling, idet gennemsnittet var 2,9 skilling; af eksemplet fremgår samtidig, at håndværkerne endnu på dette tidspunkt kun arbejdede fem dage om ugen (Rigsarkivet, Reg. 108 A, pk. 12. Udgiftsregnskab for Lundegård 1534-35, fol. 17). Andre og mere spredte kildevidnesbyrd om senmiddelalderlige arbejds lønninger for håndværkere tegner ikke noget andet billede end eksemplet fra Lund (*Dronning Christines Hofholdningsregnskaber*, udg. William Christensen, Kbh. 1904, s. 161, 327, 329, 337; *Danske middelalderlige Regnskaber* 1. rk. I: Hof og Centralstyre, udg. Georg Galster, Kbh. 1944-53, s. 230-232, 573).

Som belæg for sin oplysning om håndværkerlønnen på de 150 gylden henviser Martin Schwarz Lausten til et bestemt sted i en artikel af Poul Colding om noget helt andet («En kidnappingafære i det 16. århundrede», *Historie* ny række IX, 1970-72, s. 577). Slår man op på det angivne sted, finder man for det første ud af, at der står 100 gylden og ikke 150 gylden, og for det andet, at heller ikke Poul Colding har noget kildebelæg for dette beløb, men selv angiver at have sin oplysning fra »prishistorikeren« Erik Helmer Petersen.

13. Der er tale om *Johannes Bugenhagen. Gestalt und Wirkung. Beiträge zur Bugenhagenforschung aus Anlass des 500. Geburtstages des Doctor Pomeranus*, hrsg. Hans-Günter Leder, Berlin 1984.
14. At Bugenhagens skrift ikke findes i de to bevarede vidisser fra 1540 af den danske kirkeordinans, viser selvfølgelig, at skriftet ikke som sådan var indarbejdet i den originale tekst til den danske kirkeordinans fra 1539. Det ændrer imidlertid ikke ved, at skriftet ved at blive optaget i begge de trykte udgaver af Kirkeordinansen fik lovkraft og dermed også i praksis betydning i den danske kirke. Vidisserne henviser da også i afsnittet om kanniker eksplicit til Bugenhagens skrift, »huilchen wy haffue befallett att lade trycke bagh vdy then latinske ordinandtz« (Rigsarkivet, Børglum bisp 1540 27/8 og Odense bisp 1540 27/8. Citat fra førstnævnte dokument). Da den danske kirkeordinans i 1542 blev trykt, og Bugenhagens skrift også blev vedføjet i denne udgave, ændredes formuleringen til »Huilcken wy haffue befalet att lade trycke paa latine bag wdy denne Ordinantze« (Martin Schwarz Laustens udgave s. 234f, jf. s. 165f).
15. *Skrifter af Peder Palladius. Hidtil utrykte latinske skrifter*, udg. Martin Schwarz Lausten under medvirken af Niels Jørgen Green-Pedersen, Kbh. 1968; *Skrifter fra Reformationstiden* bind I, udg. Martin Schwarz Lausten og Inger Bom, Kbh. 1970. Den sidstnævnte udgivelse indeholder Hans Tausens dåbsritual fra 1528, »En håndbog for sognepræster« fra 1535 og en dansk oversættelse af Johann Bugenhagens »En gudelig formaning for enfoldige sognepræster« fra 1530.